

мр Љубинка Шкодрић

истраживач сарадник
Архив Србије

Верска настава у окупираној Србији 1941-1944.

Трећи Рајх је током 1941. године ставио под своју контролу све земље Југоисточне Европе. У том контексту најтежи положај имала је окупирана Србија која је морала да поднесе терет изгубљеног рата и била обележена као кривац за тај сукоб. Пораз у априлском рату, распад југословенске државе и геноцид над српским народом биле су чињенице са којима је још у првим месецима окупације морало да се суочи окупирано српско друштво. Од раније присутан део германо-филских и профашистички оријентисаних личности, као и велики број оних који су били уверени у неизбежност немачке победе у рату и нужност њеног прихватања, окренуо се сарадњи са окупатором правдајући је егзистенцијалним разлозима и нужношћу. Међутим, колаборација није била само патриотски чин спасавања онога што се «спасити може». Такав чин «спасавања» негиран је вером у прогрес под окупацијом, жељом да се остваре посебне тековине и изврши друштвени промена и обнова, а овакве тенденције биле су испољене пре свега у настојањима владе Милана Недића као главног носиоца колаборационистичке политике током већег дела окупације. У таквом контексту, односи са Српском православном црквом представљали су болну тачку квислиншких органа за све време трајања окупације. Настојања да се односи поправе и да се црква активира у циљу давања подршке колаборационистичкој политици, била су константна, али углавном неувешта, спроведена нетактично и без увиђавности према специфичном положају ове институције.

У окупираној Србији нашло се 6 епархија и делови београдско-карловачке митрополије од укупно 21 епархије колико је црква имала пред рат. Од свих административних органа радили су само Синод и Патријаршијски управни одбор.¹ Раздробљеност црквене територије, прогон свештенства и врховних црквених личности као и уништење црквене имовине на суседним територијама био је горући проблем и црквене управе и колаборационистичких власти, али и проблем који нису успели да савладају и за чије ће се решење непрестано залагати. Окупација је преполовила црквене снаге и оставила је без великог дела пастве и све-

* Излагање на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 30. маја 2008. у склопу пројекта бр. 149037А („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

¹ В. Ђурић, Голгота Српске православне цркве 1941-1945, Београд 1998, 399.

штенства које је било изложено страдању и које, упркос залагању, никако није могла да заштити.

Српска православна црква се и у окупираној Србији нашла у изузетно тешкој позицији. Због своје антифашистичке оријентације и подршке пучистима и 27. марту, морала је да испашта током читавог рата. Поглавар цркве, патријарх Гаврило, рат је провео у изолацији и од немачких власти био је спречен да врши своју дужност. Замењивао га је митрополит скопски Јосиф, иако то није било у складу са црквеним прописима који су предвиђали да патријарха мења најстарији митрополит по производству, што Јосиф није био. Међутим, у црквеним круговима и од стране патријарха, постојала је сагласност по том питању и прећутно одобравање и подршка митрополиту Јосифу у управљању црквеним пословима без обзира на овлашћења.²

Пасиван став који је Српска православна црква заузела на почетку окупације био је доследно спровођен током читавог овог периода. У том смислу она не само да је избегавала да пружи подршку влади и њеним мерама и да се ангажује у том правцу, већ је одбијала и да осуди комунизам и његову акцију. Ове захтеве црква је одлучно одбијала. То су чинили и патријарх Гаврило и митрополит Јосиф, док је Синод изјављивао да је «Црква изнад свих партија, Д. Михаиловића, Љотића, па и комуниста».³ То је било супротно настојањима Недићеве владе да црква као целина стане у њену подршку и ангажује се у корист њених мера и политике. И док је председник владе Милан Недић био суптилнији и умеренији у настојању да придобије црквене власти, министар просвете Велибор Јонић био је присталица отвореног притиска и принуде.

Притисак на цркву је услед тога појачан преношењем верских послова у надлежност Министарство просвете.⁴ За овај поступак заложио се министар просвете још у новембру 1941. са образложењем да је неопходно обједињење вођења верске политике, с обзиром да је Министарство просвете било задужено за верску наставу, а Министарство правде за остале верске послове. Обједињење је било могуће једино извести пребацивањем свих верских послова у надлежност Министарства просвете пошто Министарство правде није имало могућности организовања верске наставе. У том смислу Јонић се позвао и на традиције Краљевине Србије у којој је такође Министарство просвете било надлежно и за верску политику.⁵

У марту 1942. Министарству просвете припојено је Одељење за вере Министарства правде, а сва овлашћења која је у погледу ових послова имао министар правде пренета су на министра просвете, а у овом министарству основана је Канцеларија за верске послове.⁶ У састав ове канцеларије поред Одељења за вере Министарства правде ушао је и Верски одсек Одељења за средње школе који је до тада водио послове верске наставе.⁷ Овакаво уређење и распоред задржани су

² Р. Радић, Држава и верске заједнице 1945-1970, I, Београд 2002, 52.

³ В. Ђурић, н.д., 240.

⁴ Службене новине, бр.22, 17.3.1942. Уредба о преношењу послова Одељења за вере Министарства правде у надлежност Министарства просвете.

⁵ АС, Г-3, ф.793, бр.2324/41 (Архив Србије, Министарство просвете и вера 1941-1944)

⁶ Службене новине бр.22, 17.3.1942.; АС, Г-3, ф.201, 3-45-42.

⁷ АС, Г-3, ф.189, 3-223-42.

и у «Уредби о уређењу Министарства просвете и вера» која је донета 4. фебруара 1943.⁸ Уредбом је Министарство просвете и вера дефинисано као «највиша државна власт за послове народне просвете, као и верске послове, за које је предвиђена сарадња или контрола државне власти». Било је задужено и за државно старање о верским и међуверским односима, надзор над радом вероисповедних заједница, њихових посебних органа и верских фондова и задужбина. Од Канцеларије за верске послове формирано је овом приликом ново одељење – Одељење за верске послове.

У Одељењу за верске послове били су формиран административни одсек и одесци за верске школе и верску наставу и за имовину верских заједница. Административни одсек имао је улогу да примењује законске прописе о верским и међуверским односима, врши врховни државни надзор над радом верских заједница, верских власти и верских судова. Одсек за верске школе и верску наставу вршио је надзор над верском наставом у школама и над радом верских школа и њиховог особља. Он је одбравео уџбенике веронауке и давао сагласност за употребу уџбеника у верским школама, као и наставне планове и програме за верску наставу. Одсек за имовину верских заједница вршио је надзор над финансијским пословањем верских заједница и поделу субвениција.⁹ Све верске заједнице биле су дужне да Министарству просвете поднесу извештај о своме раду.

Поступак преношења верских послова у ресор Министарства просвете и њихово трајно укључивање у састав овог Министарства 1943.¹⁰ изазвао је велико огорчење и протесте у редовима Српске православне цркве која уопште није била консулована нити обавештена.¹¹ Суштину проблема представљала је више личност и поступци министра Јонића, под чијом су се директном влашћу сада нашли, него сам правни положај цркве у овом надлештву. О Јонићевом агресивном наступу сведочи и то да се већ 13. фебруара 1942. обратио Синоду са четири дописа.¹² Док су се три односила на питање уређења верске наставе, у четвртном је захтевао да црква напусти пасиван став и активира се у борби против комунизма. Он је држање цркве окарактерисао као «непојамно» подвлачећи да је комунизам заклето непријатељ цркве и позивајући се на пример загребачког надбискупа Степинца који је осудио комунизам. Пошто у својим захтевима није имао успеха, Јонић је предузимао и друге мере притиска. Тако је током 1943. израђена по његовом налогу Премеморија којом је доказиван нелегитиман положај митрополита Јосифа и предлагано услед такве ситуације заобилажење врховне црквене управе и обраћање директно архијерејима. Осим тога, покушаване су да се митрополиту Јосифу припишу и финансијске погрешке и тим путем ускрате цркви средстава која је добијала из државног буџета.¹³

Јонићева жеља да буде «спона између епископа Јосифа и Синода с једне стране и владе и Немаца са друге стране» није му полазила за руком. И сам је био свестан да је постојало «опште нерасположење у влади због тога што нас црква

⁸ Службене новине, бр. 11, 9.2.1943.

⁹ Службене новине, бр. 11, 9.2.1943.

¹⁰ Службене новине, бр.11, 9.2.1943. Уредба о уређењу Министарства просвете и вера

¹¹ Р. Радић, Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950), Београд 2006, 249

¹² АС, Г-3, ГПС, ф.1, р 41/42; р 42/42; р 43/42

¹³ Р. Радић, Живот у временима..., 248

не помаже»,¹⁴ али је својим поступцима још више погоршао односе. Не само да није успео да убеди цркву у супротно, већ је она рад владе «карактерисала као политички и због тога није хтела са нама сарађивати и ако сам ја надлежне уверавао да то што ми радимо није политика, већ рад на спасавању српског народа», олако је и недипломатски преносио немачке претње «да се може српска православна црква кајати због таквог става».¹⁵ На крају, био је и сам свестан да су га у црквеним редовима сматрали «петоколонашем».¹⁶ Колико су ови проблеми заиста мучили Недићеву владу сведочи и то да када је у 1942. најављивао подношење оставке, као један од основних проблема и разлога оставке, Милан Недић навео је да га црква ни најмање не подржава, да стоји по страни и понаша се као аморфна маса.¹⁷

У окупираној Србији велики проблем представљало је школовање будућег свештеничког кадра. Теолошки факултет током окупације није радио, а дотадашње Богословије остале су на територијама које су биле изван немачког окупационог подручја. Током 1942. и 1943. било је неколико покушаја од стране Министарства просвете да отвори и покрене у рад нову Богословију. Током 1942. није успео покушај да се Богословија отвори у Дому студената православног богословског факултета у Београду,¹⁸ а затим је пропала и идеја да се Богословија отвори у манастиру Благовештењу у Овчарско-калбарској клисури. Када је напоскон током 1943. Министарство просвете успело од обезбеди услове и добије дозволу за рад од стране немачких власти за отварање Богословије у Нишу, зграда коју су јој обезбедили била је заузета од стране бугарских трупа.¹⁹ Богословија у Нишу ипак је током 1943. почела да ради иако у лошим условима, али је убрзо поново обуставила рад. Део испита за ученике нишке Богословије обављен је у Патријаршији у лето 1944.²⁰

Још од 1929. године Законом о Српској православној цркви, верска настава налазила се у ресору Министарства просвете које је над њом имало просветни надзор, односно вршило организацију наставе и постављење наставника.²¹ У Министарству просвете под окупацијом, поклањана је велика пажња верском васпитању ученика, при чему се мање инсистирало на самој садржини и озбиљности наставе, већ је акценат стављан на форму и спољне манифестације тога васпитања. Инсистирало се на редовном похађању цркве, учествовању ученика у верској служби, организовању верских прослава, које би послужиле јавности као доказ позитивних промена које су настале радом под окупацијом.

Министарство просвете појачало је придавање важности верској настави, посебно од када су у надлежност овог Министарства прешли целокупни верски послови. Већ у фебруару 1942. В. Јонић упутио је неколико дописа Синоду у ко-

¹⁴ АВИИ, Ча, 269-3-17 – Саслушање В. Јонића (Архив војноисторијског института, Четничка архива).

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ АВИИ, На, NAV-N-T-501 P-257-1220 (Немачка архива).

¹⁸ Обнова 9.4.1942. В. Ђурић, н.д., 269.

¹⁹ АС, Г-3, ф.816.

²⁰ Ђ. Слијепчевић, Историја Српске православне цркве, III, За време Другог светског рата и после њега, Београд 1991, 115.

²¹ Р. Радић, Држава и верске заједнице..., 23

јима је истакао да верским васпитањем није уопште задовољан и затражио сарадњу и сугестије Синода у реформи верске наставе.²² Уплитање и сарадња цркве на реформи верске наставе значили би истовремено и њену подршку колаборационизму, па је тај позив имао шири значај и с њим је покушано да се црква на мала врата приволи на сарадњу. Истог дана упућена су још два акта Синоду од стране Министарства просвете, у првом је констатовано да је при обиласку београдских средњих школа утврђено да велики број вероучитеља не носи мантију нити су уопште свештена лица, па је замољен Синод да нареди да сви вероучитељи свештеници морају у свакој прилици носити мантију и да се узме у разматрање питање да се сви вероучитељи на себе приме свештенички чин.²³ Други акт односио се на наређење Синода издато вероучитељима да сва питања у вези са наставом третирају на основу ортодоксног (јеванђељског) становишта. Јонић се тим поводом лаконски жалио да су то упутство вероучитељи схватили тако «да одбијају да држе предавања противу комунизма ђацима и ђачким родитељима, доводећи тако у питање и сами свој даљи опстанак у школи»²⁴ па је захтевао од Синода да својим расписом објасни вероучитељима да су погрешно схватили његове интенције и да их позове да они у иступе као борци против комунизма. Тако да је и овим дописом извршен покушај да се црква приволи на сарадњу пошто би на то обавезала вероучитеље, док је сам допис имао и претећи призив, с обзиром да је напомињао да несарадњом вероучитељи доводе у питање свој опстанак у школи. Међутим, на тако радикалне мере просветне власти нису се могле усудити, већ су даљим притисцима на наставнике и њихово верско држање и начин одржавања наставе настојали да придобију сарадњу верских органа. У том смислу предузимане су и мере давања већег значаја и простора верској настави у систему образовања. Тако је у мају и јуну 1942. издато наређење да наставници певања науче ученике да певају литургију у једном гласу,²⁵ а осим тога наставници су били обавезни да ђаке недељом и празником воде у цркву и да у ђачким кухињама пре и после обода обавезно читају молитву.²⁶ Сличне мере предузимала је и влада која је упутила обавештење свим установама да је неопходно да државни службеници упућују народ на повратак цркви и традицијама и да редовно похађају божју службу.²⁷ Таквим обавезама подлежали су и учитељи, тако је у јулу 1942. спроведена истрага против пет учитеља у Деспотовцу поводом њиховог одсуства на Видовданском помену одржаном у цркви. Учители су се правдали да им није било наређено, да је манастир веома удаљен и да је падала киша, а они немају добре обуће.²⁸

У Министарству просвете константно нису били задовољни ангажовањем вероучитеља и нивоом верске наставе. Према једном извештају свештеници су слабо одржавали верску наставу или је чак уопште нису спроводили.²⁹ Жалбе да

²² АС, Г-3, ГПС, ф.13, р 42/43.

²³ АС, Г-3, ГПС, ф.13, р 43/43.

²⁴ АС, Г-3, ГПС, ф.13, р 44/43.

²⁵ АС, Г-3, ф.1017, II бр.11468.

²⁶ АС, Г-3, ф.916, 24-65-42.

²⁷ АС, Г-3, ф.201, 3-263-42.

²⁸ АС, Г-3, ф. 613, III пов.бр 722.

²⁹ Д. Килибарда, Просветно-културна политика у Србији за време Другог светског рата, докторска дисертација, Београд 1984, 152.

наставу не спроводе «правилно и савесно» допирале су и из Зајечара.³⁰ У округу београдском констатовали су да «наука о вери – врло рђаво стоји, јер су свештеници заузети парохијском службом и врло ретко долазе на часове веронауке. Стога би овај предмет као неопходно потребно било да се узме од свештеника и преда учитељима као што је и раније било».³¹

На коференцији са просветним инспекторима у новембру 1942. издата су упутства Министарства просвете да је услед честих жалби на нерад свештеника неопходан њихов већи надзор у педагошком раду, а посебно је истакнуто да свештеници намерно повећавају број празника како се не би радило. Напомињано је да надзор мора бити над њима вршен са тактом и избегавањем мешања у догматска питања.³²

Пошто је свештенство доследно поступало у складу са црквеним настојањем да се не ангажује и не сарађује са окупационим властима, дотле су колаборационисти баш због тога били незадовољни њиховим ставом и држањем. О таквом стању извештавао је децембра 1942. из Ваљева Боривоје Карапанџић: «Свештеници су се потпуно увукли у себе и увек се негативно изражавају о настојањима владе народног спаса и генерала Недића. Ускраћују своју помоћ на обнови изговарајући се, да немају наређење од надлежног архијереја. Избегавају да држе чак и антикомунистичка предавања, а њихове беседе у цркви, у колико их и држе, су тако празне и штуре, да би боље било да ништа и не говоре. Оне који држе предавања против комунизма други свештеници их називају ‘уличарима’ јер се баве уличним послом.»³³

На захтеве Министарства у новембру 1942. о увођењу реда у наставу веронауке, миторполит Јосиф одговорио је да су предузете мере за њено редовно одржавање и да се предузимају мере против оних који нису савесни у том послу.³⁴ Међутим, Јонић је убрзо после тога, у децембру 1942. упутио нови, подужи допис Синоду у коме је поново констатовао да се верска настава веома слабо одржава, да свештеници не показују љубав и преданост према овом послу, и да велики број њих избегава уопште да држи часове. Овог пута Јонић је истакао могућност да се веронаука врати у надлежност учитеља и изразио претњу да ако Синод не реши овај проблем онда ће он бити приморан «да ово питање решим у својој компетенцији».³⁵ Стиче су утисак да је упорним инсистирањем на регулисању одржавања верске наставе, али у веома кратком року (први пут се ургирало у новембру, а затим поново у децембру) циљ био да се изврши притисак на Синод, а не да се постигне решавање проблема нередовног одржавања веронауке.

«У једном опширном извештају Министарство се констатује да свештеници школске дужности неуредно обављају, илуструјући то са мноштвом података (у београдском округу од 28 свештеника наставу религије изводи само 11, у округу шабачком од 155 школа настава се изводи у 41 школи, у срезу прокупачком се настава не изводи, у «Гружи и Книћу су одбили свештеници да држе наставу» итд.»

³⁰ АС, Г-3, ф.590, 109-115-42.

³¹ АС, Г-3, ф.480.

³² АВИИ, Нда, 34 а -1-33 (Недићева архива).

³³ АВИИ, Нда, 3-3 I-11.

³⁴ АС, Г-3, ф.812.

³⁵ АС, Г-3, ф.812, бр.2974.

Отпочињањем нове школске године, у јесен 1942. Министарство просвете је прописало низ мера које су се у школама морале спроводити ради оживљавања верског живота. Тако је издато наређење да школска година отпочне призивањем Св. Духа, а заврши се благодарењем, док је сваког дана почетак и крај наставе требао да се обележи молитвом.³⁶ Осим тога прописано је да су ученици дужни два пута годишње да се причесте, као и да редовно врше верске дужности и посећују цркву. Убрзо, Министарство је почело да опомиње наставнике да се обавезно прекрсте приликом читања молитве у школи или другим поводом.³⁷ Ове обавезе прописане су и за ученике других вероисповести поред православља, при том су у обзир узети припадници католичке и протестантске вере, као и ислама.

У Министарству просвете водила се нарочита брига о спречавању деловања верских секти. Ученици су били дужни да припадају некој од Уставом и Законом признатих вера, у противном су губили право на школовање. У таквом положају били су назарени у Банату, за које се окружни начелник жалио 1942. да им деца похађају школу и одлични су ђаци, али сваке године понављају разред зато што не могу да полагају веронауку. На интервенцију немачких власти дозвољен им је прелазак у старије разреде без полагања веронауке.³⁸

Током 1943. уведена је веронаука и у средњим стручним школама.³⁹ Међутим, проширење верске наставе на ове школе створио је проблем у њеном извођењу, пошто није постојао довољан број вероучитеља, па су на крају у Министарству овај проблем решили ангажовањем хонорарних наставника.⁴⁰

Велика пажња од стране просветних власти придавала се и организовању прославе дана Св. Саве. Већ 1941. издато је упутство да се ова прослава «изведе на нарочито достојанствен начин и истакне значај њен за наш национални препород». Главну прославу овог празника организовало је Министарство просвете на Коларчевом народном универзитету и њој су поред домаћих званица присуствовали и представници немачких органа и власти. Школе су упућиване да се ове прославе изведу скромно и са посебним акцентовањем улоге ђака и просветних власти у њеној прослави «а ни у ком случају, као што је досад био обичај, да ђачки родитељи и остала публика потисну школску децу са њихове прославе.»⁴¹ У годинама несташице и кризе Министарство је морало да предузима посебне мере да би набавило шећер и жито са светосавску прославу за своје подручне установе.⁴² Истовремено, школе су упозораване да не праве поводом прослава никакве гозбе нити игранке, већ да се оне одрже на просветном нивоу. Излагања ђака и наставника поводом прославе Св. Саве коришћена су у пропагандне сврхе. Тако је 1944. наређено прикупљање говора који су одржани поводом прославе да би били касније искоришћени.⁴³

³⁶ АС, Г-3, ф.195, 9-49-42.

³⁷ АС, Г-3, ф.147, 7-329-43.

³⁸ АС, Г-3, ф.204, 6-15-42.

³⁹ Службене новине, бр. 82, 19.10.1943.

⁴⁰ АС, Г-3, ф.136, I пов.бр.429/41.

⁴¹ АС, Г-3, ф.761, 1-46-42.

⁴² АС, Г-3, ф.770.

⁴³ АС, Г-3, ф.136, I пов.бр.429/41.

Током 1943. и 1944. организовани су и хорови који су певали између осталих религиозне песме ради јачања антикомунистичке пропаганде код ученика, док су наставници били обавезни да држе предавања о борби против порока и мана. У Министарству просвете били су веома ангажовани по овом питању и пазили су да се не замере верским властима, тако је Јонић посебно критиковао један случај организовања и одржавања концерта на Богојављење, пошто је то умањило број присутних на верској служби.⁴⁴

Верско васпитање имало је велики значај у реформним плановима просветних власти. Оно је требало да одигра двоструку улогу у замислима просветних органа. С једне стране, требало је да послужи приближавању и придобијању Српске православне цркве, али и као врста притиска на њу, док је у настави требало да придобије ђаке и наставнике на сарадњу, сузбије револуционарне тежње и одредењења и формира од њих следбенике владе.

Министарство просвете водило је према цркви политику константних притисака и инсистирања на подршци, али није успевало да савлада пасивни отпор црквених кругова. Српска православна црква и њене водеће личности, како патријарх Гаврило, тако и митрополит Јосиф, имале су снаге и успеле су да сачувају, упркос ратним страдањима и патњама, као и изазовима грађанског рата, јединство цркве. Министар просвете доживео је неуспех у покушајима да придобије на сарадњу Српску православну цркву и поред своје активности и упорности. Одбијање цркве да подржи владу, представљало је болну тачку колаборациониста и у њиховим очима поражавајућу чињеницу. Од почетка одлучна да се држи неутрално и избегне подршку било ком покрету, Српска православна црква успела је до краја окупације да одржи овај став и у томе искаже сопствено јединство и унутрашњу снагу. Политика пасивног отпора, и поред бројних покушаја, поготово Јонића, који је знао да при томе примењује методе отвореног притиска и уцена, успела је да опстане и показала се као мудро и одговорно држање које је очувало црквени ауторитет и достојанство.

⁴⁴ АС, Г-3, ф.1017.